

Vízügyi tárgyi emlékek „in situ” megőrzése, történeti helyreállítása

Esztergom, 2008. november 27.

Az előadásra azért vállalkoztam, mert már a vízügy által delegált muzológusként az 1980-as években elvégezhettem a Műgyetem Építészmérnöki Karán szervezett műemlékvédelmi szakmérnöki kurzust, amelynek diplomáját is elnyertem 1986-ban. Az azóta e téren történeteket mind figyelemmel kísértem, ez alapján pedig nyugodtan mondhatom, hogy példaértékű az, amit az ágazat tett: az egykori elődök művét nem csak igyekezett tiszteletben tartani, hanem arra büszke is, és igyekszik átadni azokat az utókornak.

A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal mai elnökével akkor, 1984-86 között évfolyamtársak voltunk ezen az említett képzésen. Még kevesen foglalkoztak az ipari örökség védelmével Magyarországon, bár akkor még sokkal több megőrzésre méltó emlékünk volt.

Mára eléggé erős és gyors reagálású múzeumi intézményhálózat jött létre (ez sem semmi ám!) de nagyon megfogyatkozott mögüle az emlék, köszönhetően sok mindennek, ami a „rendszerátalakítás velejárójaként” említhető csak általános gyűjtőnéven. Gondolok itt a privatizációk sokszor megsemmisítő iratpusztításaira, a volt állami vállalatok vagyonát felszámoló rémtörténetekre, de akár a fellendülést hozó évtized követhetetlen tulajdonosváltásaira, vagy az új tulajdonosok legtöbbször lelketlen nagy bontásaira – tekintet nélkül az ingó, vagy ingatlan emlékanyagra, vagy talán említhetném az utóbbi idők igen divatos megélhetését, a színesfém-gyűjtést is, mint az emlékeket veszélyeztető új „vívmányt”.

Nekik valóban térkép volt e táj, semmilyen történeti, vagy érzelmi kötődésük nem volt ahhoz, amiért mi azóta a könnyeinket hullatjuk. Törzsgyárak sora tűnt el – legutóbb a Lőrinci Fonó gyárépületei a múlt hónapban. (Jelentem, a víztorony, Magyarország első monolit vasbeton víztornya még áll...)

A vízügy engem erre a szakmérnökre azzal delegált, hogy majd én lehetek a szakembere az ágazatban leendő műemléki megóvó munkának.

Most mondhatnám, hogy micsoda eredmények követték a kezdeményezést, hiszen Tiszabercelen és Nagyecsedén két szivattyútelep is műemléki védelmet kapott, de nem teszem. Azért nem, mert egyik védelemhez sem volt-lelt semmi közöm.

Köszönhetően annak, hogy olyan vezetők voltak és vannak az ágazatban, akik tudják, mit érnek ezek a megvédett művek. Azt nem nagyon kell mondani, hogy az egykor „állam az államban” vízügynek mit jelentett az említett időszak, Nagymarostól mindenestől, és hogy nem nagyon maradt mára más, mint a dicső múlt és annak művei. Ezért hát a védelmük, hiszen azok a ma sokat ócsárolt művek mégis csak kiszolgáltak évszázadok generációit, tehát a múltjuk el nem vehető tőlük.

Az Országos Műszaki Múzeum egyik volt, már nem élő főigazgatója szerint műtárgy egy köbméternél nagyobb nem lehet. Na most akkor mit is csináljunk a többivel, ami rendszerint nagyobb? Vagy olyan, ami önmagában kevésbé értelmezhető, vagy egyáltalán nem látszik „normálisan”. Az nem is emlék?

Azt gondolom, hogy a fenti egy köbméteres meghatározás akkor is inkább bon mot volt, nem pedig kőbe véssett alap, tehát ezt simán felülírhatjuk. De akkor is mi történjék?

Történeti emlék az (mindegy, hogy régészeti, vagy későbbi koré), ami egy nagyobb, vagy szűkebb közösség meghatározó eseményeinek, szokásainak, egyáltalán: életének, életmódjának és kultúrájának valamilyen módon jellegzetes tárgyi, vagy épített

momentuma. Ilyen az első korona, az első templom, az első olimpiai bajnok, az első víztorony stb. Az elsőség eléggé fontos mind a muzeológiában, mind az örökségvédelemben. Ha tudjuk és lehet, az elsőséget számon tartjuk, óvjuk. Aztán ugyanez a helyzet az utolsókkal is – mert vannak utolsók is. Utolsó ránk maradt darabok valamiből.

A vízügyi emlékek nyilvánvalóan minden esetben egy-egy térség életét alapvetően meghatározó emberi beavatkozások és történések rekvizitumai. Ki vonhatná kétségbe, hogy az Ecsedi-láp kis falvainak életszínvonalában hatalmas ugrást jelentett az ottani belvizek, a mocsár lecsapolása, a terület termővé tétele. Lehet persze ezt ma (!) kritizálni (innen messziről), de az ottaniak számára ez jelentette a felemelkedés első lépcsőfokát és erről nem is igen szívesen vitatkoznak senkivel.

Megbecsülik ezért a műveket maguk is, így került a műemléki jegyzékbe Nagyecsed és Tiszabercel.

Ezekkel az emlékeinkkel nincs is semmi gond, védettek és kész, egyikük sem vesz már részt a védekezésben, azaz más művekkel váltották ki őket.

De akkor megint tovább: mi legyen azokkal, amik ugyanígy hordozzák a történetet, de még használatban vannak? (Mert hogy vannak ilyenek bőven!) Mi a védelmük lehetősége és mit lehet velük csinálni?

A vízügy műveinek jelentős része földgátba rejtett építmény, vagy olyan, aminek egy nagyobb darabját takarja a föld. Zsilipek, átereszek sokaságát használja ma is az ár- és belvízvédelmi szolgálat, hiszen ezeket a műveket, amiket amúgy is igen hosszú időre terveztek, minek bolygatnák fölöslegesen – addig, amíg új „helyzet” nem keletkezik. Ez az általános alany, a „keletkezik” itt teljesen helyénvaló: rendszerint nem emberi akarat, vagy beavatkozás a változtatások oka, hanem a természet és az idő.

A természet és az idő az oka az anyagok folyamatos cseréjének, felújításának is. A zsilipek ideiglenes elzárását rendszerint fagerendákkal végezték eleink. A ma használatos pallók már nem azok, amelyeket a zsilip építéskor állítottak rendbe, ahogyan cserélték már például a tömítéseket is.

Mi az eredeti tehát, ez igen fontos kérdés, hiszen a folyamatos használat a műszaki eszközöknél kopást eredményez, tehát egyes részekységek folyamatosan és törvényszerűen cserélődnek a használat során. És ez nem csak a közlekedési eszközöket érintő kérdés, hanem például az ingatlan emlékeket is.

Ráadásul a műszaki létesítmények „élete” során – addig mindenképp, amíg nem emelkednek „emlék” rangra – a használatot igyekeznek mindig célszerűvé és olcsóvá tenni, ez pedig a praktikus átalakításokat hozza rendre magával. Ez a szegényebb világ sajátja, hiszen a pénzsűke évek során szorulnak a gépészek a nem generikus megoldásokra.

Egy szivattyútelepnél maguk a szivattyúk maradnak, de a gőzhajtást előbb dízelmotorok, majd villanymotorok váltják fel. Ilyenkor örülhetünk, ha megmarad valami a korábbi generációs berendezésekből, nem lesz belőlük „haszonvas”.

Jobb időkben más megoldás dívik. (Voltak ilyen „jobb idők”, így ez valós...) Ilyenkor dózer, vagy jobb esetben egy teljesen másik mű a régi helyett. Előbbi nekünk örökségvédőknek tragikus, utóbbi öröm.

Ezek – a hála Istennek megőrzöttek és a sajnos elpusztultak – mind előfordultak a

vízügyben is, csak azóta, hogy én a szakmérnököt elvégeztem. Nyilván nem lehet mindent megvédeni, ez így van. Nem költheti egy infrastrukturális ágazat az összes pénzét az emlékei fenntartására. Voltak olyan esetek, amikor a védelemért szakmai és helyi mozgalom indult és sikerült is a lebontásra ítélt művet megvédeni – és volt, amikor ez nem sikerült – és nem az örökségvédők, hanem a helyiek bánatára.

A vízügy nagyrészt a 19. század utolsó harmadában építette meg azokat a műveket, amelyek az amúgy magasságokban szűkölködő Alföld kiemelkedő műtárgyai: a Tisza és mellékfolyói árvízvédelmi gátrendszerét és a hozzá tartozó belvízlevezető szivattyútelepeket, zsilipeket, átereszeket. Ezek ma már több, mint száz évesek.

Van olyan, amelyeknek csak híre volt, nem is tudták, hol van: a Hármaskörös balparti (?) töltésébe épített impozáns töltésvédő fal jutott erre a sorsra. A tényleges helyét tudták a második világháború végéig, de a „málenkij robotra” hurcolások és a társulatok államosításakor végzett „rendezések” miatt a helye feledésbe merült, pedig korábban a töltésen kitáblázták a megerősítés kezdetét és végét. Aztán egy kényszerű töltés-áthelyezés földmunkáinál került elő az elbontott töltésszakaszban.

Mit lehet ilyenkor tenni? Emlék ez? Persze, hogy az. Hiszen a keletkezése, a történet, amit hordoz jellegzetes és sokat mondó: a békésiek – elunva, hogy a Körös gátja egy évtizeden át évről-évre szakad – addig sehol nem alkalmazott töltéserősítést készítettek. Egy kb. egy méter széles, átlagban öt méter magas égetett téglafalat emeltek és köré építették meg a földtöltést. Nem is szakadt nekik ott soha többet a gát! A kb. öt kilométer hosszú megerősített gát tehát jól beváltotta a hozzá fűzött reményeket, meghatározójává vált az itteniek életének-munkájának, hiszen mindezek szükséges feltétele volt. Kifejezi a mű a helyiek élni akarását.

Mi legyen vele: emlék ez, lehet valahogyan emlék? Igen, lehet. Sikerült a bemutatása a megmaradt töltéstest egy pontján. Ott kellett, hiszen egy ilyen téglafal sehol máshol nem értelmezhető, csak a helyén. Nem vihető múzeumba, se máshova.

Ugyancsak a Körös, de még a Kettős-Körös egyik híres emlékhelye a Hosszúfoki-főcsatorna beeresztő műtárgy-együttese, az ottani szivattyútelepekkel. Ott igen jó földek vannak, az ármentesítések után teremtek is rendesen, így három szivattyútelep-generáció is épült egymás után. Előbb egy kicsi, majd egy nagyobb és egy még nagyobb. Az első kettőt még gőz hajtotta, a harmadikat már dízel. Ez utóbbinál is még nagyobb kellett volna a rendszerváltás körül. Az új szivattyúk számára már nem igen volt hely sem a csatorna torkolata körül, no meg nem is akarták a jó ízlésű mérnökök a szép kis telepet elcsúfítani valami lapostetős rondasággal (láttak már modern áruházzal elrondított eklektikus magyar főteret eleget...), ezért úgy döntöttek, hogy a harmadik generációs telep padlószintje alá rejtik a villamos gépeket és szivattyúkat, így az „eredeti” látvány megmaradhat.

Helyes és etikus volt az eljárás? Az én megítélésem szerint az volt. Az, mert tiszteletben tartotta egy egységes formanyelvű és technikai megoldásmódú világ értékeit anélkül, hogy abba elkerülhetetlenül beletrafált volna.

Lehet azt mondani, hogy a legeslegújabb kor (ez vagyunk mi) ugyanolyan lenyomat lesz majd egyszer, mint a korábbiak, miért nem mutatták meg azt is. Én erre azt mondom, hogy a mi berendezéseink, amelyek mindent lehetőleg egy kockadobozba rejtenek és meg nem mondja két méter távolságról egy főgépész sem, hogy az a valami szivattyú, mosógép, vagy egy szerver (esetleg mind a három egyszerre) nem vaj, ha nem jelenik meg azok között a gépek között, amelyeken még nyomon követhető a működés mechanizmusa. És még egy

érv: a mi korunknak az is jellemzője, hogy tiszteletben tartja az előző korok építményeit. Ez is a mi korunk jegye.

A hosszúfoki szivattyútelepek együttese az egyik legféltettebb emléke a vízügynek – annak ellenére, hogy nem áll műemléki védelem alatt. Az új és új építések miatt az egyes kazán- és gépházak ténylegesen eredeti formájukban maradhattak fenn.

A végére hagytam a legújabb, sok elemzésre alkalmas témát, a 2000-ben tönkrement Mindszenti Kurca-toroki vízbeeresztő zsilip és a tőle 300 méterre lévő szivattyútelep történetét.

Előbb akkor az előzmények: a zsilipet 1885-ben építette a Körs-Tisza-Marosi Árvízmentesítő és Belvízszabályozó Társulat, az akkor divatos „torontáli” típusú zsilipek egyikeként. A zsilip többi példánya szépen sorban a víz áldozatává vált, tervezési, építési, és általaj-problémák miatt – így a Mindszenti zsilip utolsóvá vált, tehát igen értékessé.

2000. április 15-én (a védekezők szerint természetesen szombaton és éjszaka) súlyos, gátszakadással veszélyeztető helyzet állt elő amiatt, hogy a zsilip kapuja tönkrement, a szivattyútelep csőelzáróját pedig a víznyomás letörte. Több, mint 1200 négyzetkilométer területen fenyegette az elöntés veszélye Mindszent, Szegvár, Mártély és Hódmezővásárhely több tízezer lakosának házat-vagyonát-munkáját. Az egész éjszaka folytatott megfeszített küzdelem után a helyzet ugyan normalizálódott, de a műveket nem lehetett már abban az állapotban hagyni, amelybe kerültek, illetve nem tudták már visszaállítani sem az eredeti állapotot – már csak azért sem, mert ma már senki sem gyárt senki kedvéért 1885-ös szerelvényeket.

A zsilipre és szivattyútelepre is szüksége van a rendszernek, hiszen mindkettő egy nagyobb rendszer egy-egy végponti eleme, de mégis csak része egy nagyobb egésznek.

Mi a teendő?

Lehetett volna úgy dönteni, hogy nagyon gyorsan lebontják a Kurca-toroki zsilipet és a szivattyútelepet is, és újat építenek helyettük. Ezekre típustervek is vannak, meg, mint a karikacsapás.

Csak éppen eltűnt volna az utolsó torontáli zsilip Magyarországról. Ezt pedig nagyon sajnálták volna a szegedi vízügyesek és már a védekezés éjszakáján eldöntötték, hogy megtartják az ő zsilipjüket, még akkor is, ha drágább a régi megtartása és nehezebb is a kivitelezése.

A régi-új Kurca-toroki zsilip nem ugyanaz, mint volt az elődje: a réginek egyetlen hatalmas sík zsiliptáblája volt, az újnak két nyílása lett, ilyen csőidomokat gyártanak most ugyanis. Régen azt, most ezt. Az immár kettős csőzsilip csöveit betonnal foglalták egy testbe. Ezt az eddigi zsilip-tönkremenetelek okait elemezve tervezték ilyenre, lévén, hogy a korábbi katasztrófáknál a csőfal átszivárgási utat jelentett. A zsilip tetejéről elbontották a szocializmus korában ráépített házikót, megmutatják – mint ahogyan látható volt a millenniumi fényképfelvételeken – a zsilipemelő öntöttvas-szerkezetet. Az 1885 óta eltelt idő árvizei által megdolgozott téglafal is átépült, új burkolatot kapott a zsilip.

Eredeti, vagy másolat, emlék, vagy sem? Eredeti és emlék, mondom én. Emlék, mert utolsó valamiből, ráadásul ma már az ezredvég utolsó árvize hősies védekezésének emlékét is őrzi. Azét a védekezését, amire a következő generációk emlékezni fognak.

Hogy eredeti-e? Hogy őrzi-e a hajdanvolt technikát, bemutatható, szemléltethető, megőrizhető-e általa a 19. századvég technikai világa? Reprezentálja azt?

Igen, mondom én. Igen, mert megmaradt valami, ami már nem volna. Ennyivel máris

többünk van. Annyiban eredeti, hogy ugyanott, ugyanolyan formájú, működési elvű és anyagában is majdnem azonos műtárgy született újjá az átépítés után.

Őrzi tehát a 19. századot is, őrzi a mindszentieknek. A 19. századi szerkezeteiből-gépészetéből megmaradt a működő emelőszerkezet és a zsilip melletti kis parkban bemutatják a tönkrement, majdnem tízezrek életét veszélybe sodró csőzsilipet is.

Azt gondolom, az Alsó-tisza vidéki vízügyesek megtették a megtehető, elérték az elérhető, és ami igazán fontos és becsülendő, ezt mind az árvízvédelem, mind az emlékvédelemben elérték – egyszerre.

Tanulság az itt felsorolt esetek után? Talán csak annyi: van megoldás, de azt erősen akarni kell!